

**НОВАТОРСКИ ПОДХОД ПРИ КЛАСИФИКАЦИЯТА
НА ЧАСТИТЕ НА РЕЧТА В „РУССКИЙ СИНТАКСИС
В НАУЧНОМ ОСВЕЩЕНИИ“
ОТ АЛЕКСАНДЪР МАТВЕЕВИЧ ПЕШКОВСКИ**

*Константин Куцаров
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“*

**INNOVATIVE APPROACH TO THE SPEECH PARTS
CLASSIFICATION IN “RUSSIAN SYNTAX IN SCIENTIFIC
ASPECT“ BY ALEXANDAR MATVEEVICH PESHKOVSKY**

*Konstantin Kutsarov
Paisii Hilendarski University of Plovdiv*

Alexandar Peshkovsky is a remarkable Russian scholar from the beginning of the twentieth century. His most famous work is *Russkiy sintaksis v nauchnom osveshchenii* (Russian Syntax in Scientific Light). This paper aims to describe and comment on the non-ordered classification of the speech parts in Russian language, proposed by Peshkovsky. The differentiation of the words takes into account their morphological appearance and their syntactic implementations, as the grammatical categories are opposed to “syntactic” (coordinated) and “non-syntactic” (non-coordinated).

The main parts of speech are: nouns, verbs, adjectives, and adverbs. These four types of speech parts determine the rest ones which Peshkovsky qualifies as “mixed”. Among them, we find the participle, the verbal adverb, the infinitive, and others. There is also a division of the unchangeable non-lexical words. There is no pronoun and numerical name among the speech parts.

***Key words:** Peshkovsky, classification of the speech parts, morphological and syntactic criteria*

Ученик на Филип Фьодорович Фортунатов, но и последовател на концепциите на Алексей Александрович Шахматов е руският лингвист **Александър Матвеевич Пешковски (1878 – 1933)**. След успешното приключване на следването си в Московския университет (1906 г.) той дълги години преподава руски и латински език в класните училища, трупайки непосредствен педагогически и практиколинг-

вистически опит. Професионалната си академична дейност започва едва през 1921 година, като негова приоритетна задача е преодоляването на огромната пропаст в езиковедската теория между гимназията и университета. За целта издаваните от Пешковски научни статии, пособия и школки учебници са обвързани с нова методология, стремяща се да улесни преподаването на граматическото устройство на езика. Капиталният труд на учения е „Русский синтаксис в научном освещении“ (вж. Пешковский 2001), чието първо издание е през 1914 година, но във времето многократно е преиздавано, като съдържанието и теоретичните възгледи на излязлото през 1928 година трето издание вече са основно преработени.

Началните класификации на Пешковски са силно повлияни от формалните (строго морфологичните) критерии на Ф. Ф. Фортунатов, но при обрисовката на думите са взети предвид и синтактичните им реализации. Авторът въвежда понятията „синтактически форми“ и „несинтактически форми“, като в групата на първите той включва измененията по падеж при съществителните имена; по падеж, число и род при прилагателните имена; по лице, число, род, време и наклонение при глагола. Като несинтактични категории в руския език са детерминирани числото и родът при съществителните имена; степенуването при прилагателните имена; видът и залогът при глагола. Тесните специалисти днес лесно би трябвало да се досетят, че синтактичните категории при Пешковски са т.нар. съгласувателни категории, т.е. тези, чиято формална манифестация е продукт на семантичното взаимодействие на думите, поставени в субординация. Несинтактичният тип категории са тези, които съвременното руско езикознание квалифицира като „семантически съдържателни“. Тяхното граматично значение намира същинската си когнитивна изява само в конкретна част на речта, като сигнализацията е възможна и в изолирана употреба на думата (в чисто морфологичен аспект), кореспондирайки със замисъла на говорещия. В съвременния български език при съществителните имена идентична „несинтактическа“ е категорията *положение* (определеност ~ неопределеност) освен числото и рода. Наше становище е, че подобно формално-семантично противопоставяне в българския език е *звателност ~ незвателност*, което задължително трябва да бъде изведено от рамките на категорията падеж, тъй като тя е по-скоро от морфо-синтактичен тип (за Пешковски „синтактическа“). В този ред на разсъждения бихме коригирали учения относно категориите време и наклонение при глагола, които извън всякакво съмнение са чисто морфологични (т.е. несинтактични).

Въз основа на коментираните формални и синтактични критерии на Пешковски във второто издание на неговия „Синтаксис“ (1920 г.) откриваме следната класификация на частите на речта, чиято илюстрация в табличен вид привеждаме дословно:

Формени думи				Безформени думи
Формени думи със синтактични и несинтактични форми			Формени думи с една несинтактична форма 1) Наречия 2) Деепричастия 3) Инфинитиви	
Имена		Глаголи		
Прилагателни имена	Съществителни имена			
Собствено прилагателни				

(вж. Пешковски 1920: 43)

Вече акцентувахме на обстоятелството, че следващото трето издание (1928 г.) е съществено изменено, като сам авторът отбелязва в предговора си, че пет шести от текстовете са написани изначално и това далеч превъзхожда една обикновена преработка (вж. Пешковски 2001: 9)¹. Нова е концепцията и за частите на речта, които са наречени „основни граматически категории, на които се гради всяка книга“ и „които се установяват не по класификационен път“ (пак там). Изяснявайки за читателите лингвистичния термин *съществително име*, стоящ в семантична релация с философското понятие за *субстанция (същност)*, и философските понятия за *атрибут* и *акциденция*, имащи връзка с *прилагателното име* и *глагола*, Пешковски стига до извода, че „частите на речта са, така да се каже, нищо друго освен основните категории на мисленето в техния примитивен общонароден стадий на развитие“ (Пешковски 2001: 74). Така, опирайки се на мисловните логически сегменти за предметно значение, за негов действен признак, за негов качествен признак и за признак на признаците, изследователят диференцира и рамкира съответните четири части на речта – съществително име, глагол, прилагателно име и наречие. Те са квалифицирани като „групи думи и форми с еднакво формално значение“

¹ Посочените от нас страници на цитатите съответстват на страниците от седмото издание на „Синтаксиса“ от 1956 година.

(вж. Пешковски 2001: 149). У Пешковски не остава притеснението, че в езика функционират още редица типове думи, които формално и семантично не могат да бъдат свързани с посочените базисни категориални значения или само загатват за тях. Според него тези лексикални единици са „неизкристализирани“, „аморфни“ (пак там: 150) към дадения момент в отношението си към основните четири части на речта, като са в състояние или на десемантизация, или пък на развой към самостоятелност.

В ядрото на езиковата конструкция за съждение Пешковски безусловно поставя съществителното име, характеризирайки го като „категория на предметността“. Авторът ясно осъзнава условността на тази квалификация, след като детайлно илюстрира способността на съществителното име да „определява“ и действия, и качества, и абстрактни явления и т.н. Недвусмислено е заключението, че „категорията на съществителното има огромно значение за нашето мислене. Без нея биха били невъзможни никакво знание, никаква наука“ (Пешковски 2001: 73).

Прилагателното име и глаголът са приравнени от Пешковски във функционалността си да бъдат признаци на съществителното име, съгласувайки се с него чрез „несамостоятелни форми“ (пак там: 75). От друга страна, изразяваните признаци от двата типа думи са „съвършено различни“ (пак там), тъй като са продукт на специфично формоизменение. Глаголът означава признаци, „създавани от деятелността на предмета“, докато прилагателното име – признаци, „зложени в природата на предмета“, „нещо постоянно, нещо зложено завинаги“ (пак там: 84). Според Пешковски в основата на семантичното противопоставяне по действеност ~ статичност между разглежданите думи признаци стоят категориите време и наклонение, принадлежащи на глагола.

Ще подчертаем още, че категорията лице при глагола се третира от него като „отчасти еднородна“ (пак там: 92) в сравнение с категориите време и наклонение. Разковничето се крие в разгадаването на семантичната примарност на граматическото лице и оттук дали то е съгласувателна категория при глагола. За Пешковски „с глаголността само по себе си лицето изобщо не е свързано“ (Пешковски 2001: 92). Изследователят отстоява мнението, че формите за лице при глагола манифестират в речта съгласуване с формите за именителен падеж на съществителното име. Вярно е, че той споменава за „двойствена“ природа на категорията, имайки предвид обстоятелството, че глаголната форма, сигнализирайки лицето, предполага възможността да се изпус-

не именното му обозначавање. За някои езици това е напълно допустимо при първо и второ лице (например в българския език – *(аз) пиша; (ти) пишеш*). За руския език употребата на местоимението подлог в тези ситуации се възприема по-скоро като норма, чието нередко нарушаване обаче не оказва влияние върху смисъла. Всъщност за Пешковски квалификацията „двойственост“ на категорията лице при глагола е свързана с въведената от него дихотомия *синтактични ~ несинтактични* форми. Когато личната глаголна форма е употребена без лично местоимение, тя е несинтактична (несъгласувателна). В обратния случай – когато е налице редувантно изразяване на лицето от личното местоимение и от глаголната форма, тогава има съгласуване, т.е. категорията се явява синтактична. В съдържателен аспект обаче граматичното лице според Пешковски е ирелевантно спрямо глагола – теза, която ние категорично поддържаеме. В съвременната българска граматика подобен паралел може да се направи с т.нар. категория определеност ~ неопределеност, която назоваваме с Балановия термин *положение*. Семантичното съдържание на морфологичната категория положение кореспондира единствено с назоваването от съществителното име понятия, т.е. с т.нар. категория на предметеността при Пешковски. При формалната сигнализация обаче, например *правостоящи*² *зрители*, морфемата за грамемата определеност заема място при признаковата дума (само когато е в първа позиция). Нещо повече – признакът може да се субстантивира, например *Правостоящите не усетиха умора*, като в този случай определеността на „предмета“ е изразена, без да бъде употребено съществително име. Ситуацията почти се прекрива с изразяването на лице от лична глаголна форма, когато има елипса на личното местоимение, например *Чета книга = Аз чета книга*.

Колкото за четвъртата основна част на речта – наречието – при него характеристиката е пределно ясна, категорична и ординарна: „Наречията изразяват признаци не на предметите, а на техните признаци. Чрез тях се изразяват признаци на признаците. В това се състои и тяхното значение“ (Пешковски 2001: 96). Като недостатък в трак-

² Застъпваме становището, че в съвременния български език морфемата за определеност е -Т, която има статут на флексия (окончание). По-разпространената постановка, че разглежданото граматично значение се изразява от т.нар. членни морфемии, най-малкото не кореспондира с обстоятелството, че в българския език никога не е имало членни лексеми – респективно няма и такава част на речта. При т.нар. членни морфемии -ът, -а /ъ/, -та, -то и -те гласните ъ, а, о и е изразяват съответно мъжки род, женски род, среден род и множествено число, също както в етимологичните си функции като сегменти от показателните местоимения в старобългарския език.

товката бихме посочили единствено маргинализирането на морфологичната неизменяемост на наречията.

Тези базисни четири части на речта обуславят останалите типове думи, отделени като „смесени категории“. Според Пешковски т.нар. смесени части на речта са резултат от разпространението на онтологично глаголните категории вид, залог и време сред останалите класове думи. Вследствие на това в „руския език в рамките на категорията на съществителното се оказва по-тесната категория *глаголно съществително*, в рамките на категорията на прилагателното – категорията на *глаголното прилагателно*, в рамките на категорията на наречието – категорията на *глаголното наречие*. А вътре в последните две категории се отделят още по-тесните категории на *причастията* и *деепричастията*“ (Пешковски 2001: 104). Като инвариантна за всички споменати типове думи е посочена категорията вид. Това несъмнено е вярна констатация, тъй като изброените лексеми се образуват от глаголна основа, а категорията вид е лексикално-граматична, т.е. видовото значение е константно и се „носи“ от лексемата като цяло.

Що се отнася конкретно до причастията и деепричастията, при тях освен аспектуално съдържание Пешковски разкрива сигнализация на залогова и темпорална семантика, като целенасочено се търсят техните „видоизменения“ в съпоставка с изразяването им при глагола. Особено интересни са авторовите констатации относно залоговите прояви в руския език. За специалиста единственият чисто глаголен залог там е възвратният (за невъзвратния правилно е отбелязано, че е „нулев“), като маркираната грамема (отново е наречена „категория“) е уникална с обстоятелството, че винаги е представена с една форма на *-ся, -сь – моетСЯ, деруСЬ* (вж. Пешковски 2001: 113). Описани са седем типа семантични модификации на възвратния залог под общо значение „особено отношение на глаголния признак към неговия субект освен това отношение, което е изразено в самата категория на глаголността“ (пак там: 122). Установява се, че този залог се изразява от причастията „без каквито и да е отлики спрямо глагола“ (пак там). Много по-важна обаче е констатацията на Пешковски, че у причастията и отчасти у деепричастията съществуват и „особени“ залогови форми, завършващи на *-мый, -нный, -тый* (*купаемый, выкупанный, убитый*), които не са нищо друго освен форми за страдателен залог, встъпващи в конкуренция със *-ся*-формите. Нещо повече – в това езиково съревнование по изразяване на пасивност безспорна лидерска роля имат формите от първия тип, които са само причастни. Маргиналната позиция на формите със *-ся* е предопределена от редките слу-

чаи, в които те са приложими в такава функция (например с творителен падеж на действащото лице) и респективно от тяхната полисемантичност в други речеви ситуации. Обобщението на Пешковски е категорично: „...формите на *-мый*, *-нный* и *-тый*, ако са употребими от дадения глагол, се употребяват с предимство пред възвратните форми като специални изразители на страдателното значение. По този начин в областта на залога причастията (а отчасти и деепричастията) се оказват даже по-богати от самите глаголи“ (Пешковски 2001: 124).

Грамматическото време при причастията и деепричастията се определя като „нетъждествено със значението време при глагола, но напълно аналогично с него“ (Пешковски 2001: 128). Пешковски вярно отчита, че вербалната темпоралност се основава на отношението на действието към момента на изказването, докато партиципиалното време е в отношение на едновременност със сказуемното време в изречението. Уточнено е още, че при изменяемите причастия контекстовите условия могат да подскажат и разновременност на двата действителни признака (атрибутивен и предикативен).

Като отделна част на речта в рамките на т.нар. „смесени“ лексикални класове Пешковски обособява и инфинитива (неопределителното наклонение). Отбелязана е близостта му с отглаголните съществителни имена, като общият им генезис е осветлен в исторически аспект, в смисъл, че днешната инфинитивна форма е „изолиран падеж на глаголните съществителни имена от женски род на *-тъ*, *-чь*, загубили всички останали свои падежи“ (Пешковски 2001: 129). Тълкувайки „неопределеността“ на инфинитивната форма, авторът констатира отсъствието в нея на граматически форми за лице и число, които са типични за същинската (финитна) глаголна форма³. Така той стига до заключението, че инфинитивът е „действие, което сякаш се е откъснало от своя деятел, действие без намек за деятел. Можем да кажем, че в тази форма, както и при глагола, се изразява признак, създаван от дейността на предмета, но без отношение към самия предмет, проявяващ тази деятелност“ (Пешковски 2001: 129 – 130).

³ На друго място в изложението, доказвайки нерелевантността на употребявания като синоним термин „неопределително наклонение“, Пешковски категорично заявява, че във формите на инфинитива не се съдържа никаква субективност, присъща за маркираните форми на категорията наклонение. Семантичното съдържание на категорията наклонение пък се дефинира като основаващо се на „отношението на говорещия към действието“ (вж. Пешковски 2001: 128) – трактовка, приемана безукорно и от мнозинството съвременни български граматисти (вж. напр. Куцаров 2007: 280).

Приветстваме предлагания автономен статут на инфинитива, тъй като според нас могат да се намерят достатъчно аргументи в неговата защита. Такива при Пешковски обаче почти не откриваме. Изтъква се единствено липсата на лице и число и съответно „скъсването“ на формалната граматическа релация с поясняваното съществително име, като същевременно се омаловажава цялостната граматична неутралност на инфинитива и респективно статутът му на неизменяема част на речта със самостоятелно значение⁴. Констатира се все пак, че той може да се образува от всеки глагол и че притежава „всички видови и залогови значения във всичките им най-дребни разклонения“. Положително е и изричното разграничаване на инфинитива от отглаголното съществително име. Остава учудването обаче, че в лингвистичен анализ, който извежда като примарна стойност синтактичния критерий, липсва подобно съотнасяне, и то при положение, че в класификацията на неизменяемите думи другият основен фактор – морфологичният критерий – е с почти нулева значимост. Единствените синтактични характеристики на инфинитива, които намираме в граматиката, са описаните им аналогични способности заедно с глагола, причастието и деепричастието да „управляват“ и да „присъединяват“ (вж. Пешковски 2001: 132 – 133). Бихме допълнили, че най-открояващата се синтактична функция на инфинитива е поливалентността му. Той има потенциал да встъпва в ролята на всяка част на изречението – подлог, сказуемо, допълнение, обстоятелствено пояснение, определение, сказуемно определение. Тази способност вероятно се дължи на изтъкнатия по-горе глаголно-именен генезис на инфинитива.

Интересна и достатъчно подробна е и подялбата на неизменяемите по форма думи. Тук наречието и другите константни самостоятелни думи са маргинализирани и вниманието е насочено към групата на служебните лексеми, наричани от Пешковски още „частични“. „Така се назовават думите, нямащи самостоятелно значение, а само внасящи някакъв оттенък в значението на другите думи и съчетания“ (Пешковски 2001: 39). Те имат „едно формално значение“, но нямат „веществено“ (пак там: 40). Поставено е изричното условие, че делението на самостоятелни и несамостоятелни лексеми не трябва да се смесва с делението на „формени“ и „безформени“, защото съществуват и пълнозначни, които са неизменяеми (вж. пак там: 40). Служебните безформени

⁴ В заключителните думи от екскурса си Пешковски все пак мимоходом споменава, че инфинитивът не е в съприкосновение с нито една глаголна категория, като изрежда лицето, числото, рода, времето и наклонението, както и че не притежава никакви други форми (вж. Пешковски 2001: 131).

думи са разпределени в осем типа: предлози, съюзи, глаголи връзки („связки“), усилващи (или отделителни) думи, вметнати думи, повелителни думи, отрицателни думи и въпросителни думи (пак там: 42). От сегментацията личи, че синтактичният фактор отново не е първостепенен, а е надделял семантичният – въпреки крайната му относителност при тези лексеми. И докато за предлозите, съюзите, усилващите думи и донякъде за вметнатите думи тезите звучат приемливо, при останалите служебни думи основанията за обособяването се губят. Лексеми като *пусть, да, не, ни, ли, разве, ужели, неужели* (рус.) безупречно биха могли да бъдат включени в една група с т.нар. усилващи думи (ако бъдат приети за частици от гледна точка на съвременната верификация – К. К.) или евентуално заедно с т.нар. вметнати думи. Автономията на последните (като техни илюстрации са посочени *разбира се* или *да, не* за потвърждение или отрицание) също е спорна, но ние я подкрепяме, тъй като смятаме, че могат да се намерят аргументи, доказващи статута ѝ, и то най-вече синтактични аргументи (вж. по-нататък). Не е релевантно присъствието в тази група и на т.нар. глаголи връзки („связки“ – например *он был болен; он стал непослушен* (рус.), тъй като Пешковски сам отбелязва, че те са „формени“ (пак там: 42), т.е. изменяеми. Редно е да уточним, че за автора разглежданите осем типа лексеми нямат статут на самостоятелни части на речта, а са само разновидности на неизменяемите служебни думи, чийто класификационен статут също не е строго маркиран.

Няма да открием сред частите на речта още местоимение и числително име. Формите им са разпределени сред тези на съществителните имена, прилагателните имена и наречията.

„Русский синтаксис в научном освещении“ е книга, която не може да бъде пропусната в какъвто и да е тематичен обзор на руската граматична традиция. Казаното важи напълно и за предложената концепция за частите на речта. Като всяко оригинално творение класификацията на думите при Пешковски ражда своите яростни противници, сред които са С. И. Бернщейн и В. В. Виноградов, немалко забележки имахме и ние. Вярно е, че търсеният логико-формален синтез между ученията на А. А. Потемня и Ф. Ф. Фортунатов невинаги работи образцово дифузно, защото възмите се накланят повече ту към едната, ту към другата посока. Пренебрегвайки детайлите и дребнотемията обаче, трябва да отчетем изключителната стойност на делото. Освен новаторския дух при класификацията на частите на речта, чиято структура в по-голямата си част също приемаме, а също така и по-висшия статут на съществителното име, глагола, прилагателното име

и наречието, можем да изтъкнем и редица други верни лингвистични инвенции, имащи отношение към проблема. Впечатлява усетът за стойността на нулевата флексия, теоретически правилното диференциране на граматическите категории на синтактични и несинтактични, паралелите между противопоставянията преходност ~ непреходност, възвратност ~ невъзвратност при глагола и качественост ~ относителност при прилагателните имена. И не на последно място – авторът успява и в главната си методическа задача – да разкрие сложните структурни особености и механизми на езика чрез достъпна, многообразна и увлекателна риторика, разбираема за широк кръг любознателни читатели.

ЛИТЕРАТУРА

- Виноградов 1958:** Виноградов, В. В. *Из истории изучения русского синтаксиса (от Ломоносова до Потебни и Fortunatova)*. [Vinogradov, V. V. Iz istorii izucheniya russkogo sintaksisa (ot Lomonosova do Potebni i Fortunatova).] Москва: Издательство Московского университета, 1958.
- Куцаров 2007:** Куцаров, И. *Теоретична граматика на българския език. Морфология*. [Teoretichna gramatika na balgarskiya ezik. Morfologiya.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2007.
- Пешковски 1920:** Пешковский А. М. *Русский синтаксис в научном освещении, изд. 2-е*. [Russkiy sintaksis v nauchnom osveshtenii, izd. 2-e.] Москва, 1920; 8-е изд., доп. Москва: Языки славянской культуры, 2001.
- Потебня 1958:** Потебня А. А. *Из записок по русской грамматике, т. I – II*. [Iz zapisok po ruskoj grammatike, t. I – II.] Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 1958.
- Фортунатов 1956:** Фортунатов, Ф. Ф. *Избранные труды, т. 1*. [Izbrannye trudy, t. 1.] Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 1956.
- Шахматов 2001:** Шахматов, А. А. *Синтаксис русского языка (издание третье)*. [Sintaksis russkogo yazyka (izdanie tret'e).] Москва: Эдиториал УРСС, 2001.